

FRONS

BLAD VOOR LEIDSE CLASSICI

THEMANUMMER JUNI 2019

CULT

Colofon

Zomerfrons 2019, jaargang 39.5

Hoofdredactie

Erik-Jan Dros
Thom van Leuveren
Hubert Mooiman
Nienke Slegtenhorst

Redactie

Dante Aramideh
Jelle Christiaans
Thomas van Dam
Odile de Jong
Marijke van Kempen
Perry Nicolaas
Benjamin Plomp
Lisa Seldenthuis
Louise van der Vlugt
Charlotte van der Voort

Bijdragen worden hartelijk verwelkomd op fronsleiden@gmail.com. Kopij gaarne als Word- of platte tekstdocument met alleen de hoognodige opmaakmerken aanleveren. Teksten in het Grieks ontvangen wij het liefst in Unicode. Afbeeldingen ontvangen wij graag los, bij voorkeur digitaal in JPEG-formaat.

Tarieven

Jaarabonnement: €12,00 voor een regulier abonnement; €6,00 voor leden van Sophia Aeterna.

Digitaal abonnement: €6,00 voor een regulier abonnement, €3,00 voor leden van Sophia Aeterna.

Contributie kan worden overgemaakt op NL41 INGB 0005 297228 t.n.v. Sophia Aeterna Leiden.

Abonnees ontvangen per collegejaar vier afleveringen van Frons. Het is mogelijk om losse nummers van Frons na te bestellen. Een los nummer kost €3,00.

Adverteren

Indien u interesse hebt om te adverteren, kunt u contact opnemen met de hoofdredactie. De tarieven zijn als volgt: Eenmalig: halve pagina €20,00; hele pagina €30,00; achterpagina €35,00. Jaargang: halve pagina €50,00; hele pagina €75,00; achterpagina €85,00.

Contactgegevens

E-mail: fronsleiden@gmail.com
Frons (GLTC)
Doelensteeg 16
2311 VL Leiden

Inhoudsopgave

Voorwoord: <i>Kult, Kultus en Kultur</i> <i>Jürgen Zangenberg</i>	3
Genesis en de Metamorphosen: een vergelijking <i>Eva den Ouden</i>	8
Over religie (of het gebrek daaraan) in de oudheid <i>Eelco Glas</i>	10
Θρησκεία in Josephus: religie? <i>Jan Willem van Henten</i>	15
Cultus in het vroege christendom <i>Nienke Vos</i>	18
Cultus en Communicatie <i>Sjoukje Kampborst</i>	22
Zeus Panarmos and Stratonikeia <i>Christina Williamson</i>	27
(De)positie <i>Perry Nicolaas</i>	32
Herodotus en het Perzische dierenoffer <i>Ab de Jong</i>	35
Borrelpraat <i>Niels van der Salm</i>	38
Is this Sparta? Historiciteit in Zack Snyders 300 <i>Renske Janssen</i>	41
Hitler en de Germanen <i>Hubert Mooiman</i>	43
Frons over cultuur	47
Van <i>hieros gamos</i> tot Happinez <i>Marijn Bethlehem, Hilke Hoogenboom en Kim Beerden</i>	48
De cultus van Antinoüs: heden en verleden van een god <i>Lucas Faessen</i>	52
...he never knows the plans of the Gods! <i>Erik-Jan Dros</i>	56
Verslag Tweede Leidse Oudheid Netwerkbijeenkomst <i>Esther Faasen en Emma Mendez Correa</i>	61
Wapenfeiten van de OLC <i>Nanda Behari</i>	62

Cultus en Communicatie

Religieuze evenementen en inscripties als media voor Hellenistische interstedelijke relaties

Sjoukje Kamphorst

Wie ‘media’ zegt, denkt meestal aan internet, televisie en de supersnelle uitwisseling van informatie die zo integraal is aan de hyperconnectiviteit van onze huidige samenleving. Je denkt in ieder geval niet zo snel aan de Griekse stad na Alexander de Grote. Ook in de Hellenistische periode werd er echter op grote schaal informatie uitgewisseld tussen steden, en was er sprake van een culturele verbondenheid van grote geografische omvang: van Zuid-Spanje in het westen tot zelfs ver in het Midden-Oosten. We zien dat bijvoorbeeld terug in de opkomst van het *koine* Grieks, de wijdverspreide Griekse monumentale architectuur en alom vertegenwoordigde publieke instellingen zoals het gymnasium. Zelfs onder de verschillende koninkrijken van de opvolgers van Alexander, die steeds met elkaar wedijverden om hun koninkrijken te vergroten, onderhielden Griekse steden intensief contact met elkaar. Dat blijkt onder andere uit de groei in aantal en populariteit van interregionale festivals.¹ Tegelijkertijd is er in de Hellenistische periode een enorme toename in het gebruik van een bepaald medium om deze relaties op vast te leggen: de inscriptie.

Wie deze inscripties leest, komt erachter dat de uitwisselingen die zij vastleggen vrijwel steevast gepaard gaan met rituele handelingen, zoals in de volgende passages uit een inscriptie van het eiland Kos, waarin festivalgezanten naar Delphi worden gestuurd om een Griekse overwinning op de Kelten te vieren:

Opdat het volk (van Kos) laat blijken dat het mede feest viert met de Grieken vanwege de behaalde overwinning (...)

heeft het volk besloten dat de leider van het festivalgezantschap en de verkozen festivalgezanten, wanneer zij aankomen in Delphi, een koe met vergulde hoorns moeten offeren aan Apollo Pythios, voor de veiligheid van de Grieken (...); en dat ook [op Kos] de *prostatai* (hoogste magistraten) een offer brengen aan Apollo Pythios en aan Zeus Sotēr en aan Nikē; aan elk van deze goden zullen zij een volwassen offerdier offeren; en dat, op de dag dat zij het offer brengen, het een heilige dag zal zijn, en dat de burgers en de *paroikoi* (niet-burgers) en de anderen die op dat moment in Kos zijn, allen kransen dragen; en de heilige heraut moet omroepen dat het volk deze dag heilig verklaart vanwege de redding en de overwinning van de Grieken (...).²

- IG XII 4.1.68 rr.14-16, 21-25, 30-40
(vertaling auteur)

Zowel het naar voren brengen van een relatie tussen steden tijdens een openbaar, meestal cultisch ritueel, als het neerzetten van zo’n inscriptie kun je zien als een soort media-uiting over deze interstedelijke contacten. Wat hebben deze media-uitingen, dus inscripties en rituelen, met elkaar te maken? En wat voor rol spelen ze precies in het aanhalen van de contacten tussen steden in de Hellenistische periode?

Relaties en Rituelen

Met name in Klein-Azië en op de eilanden in de Aegeïsche Zee werd het vanaf het einde van de vierde eeuw v.Chr. immens populair om relaties tussen steden vast te leggen in

op monumentale stenen *stelai*. Vaak gaat het om volksbesluiten, brieven of verdragen, die de interacties in verschillende mate van detail beschrijven. In veel gevallen gaan de teksten over het uitwisselen van giften zoals militaire hulp, de diensten van rechters of dokters, of geld voor het herbouwen van een stadsmuur. Ook kunnen ze bijvoorbeeld uitgebreide afspraken vastleggen over grensconflicten of gedeeld burgerschap. Vaak is er echter ook sprake van het uitwisselen van symbolische gunsten, zoals eretiteln, erekransen of het erkennen van de onschendbare status van een heiligdom.³ Al deze verschillende interacties worden in de inscripties behandeld in een hartelijk discours over vriendschap, (mythische) familiebanden en herinneringen aan historische connecties.⁴ De teksten geven zo blijk van soms innige banden die, ondanks de hevige competitie die er regelmatig tussen steden bestond, steeds weer aangehaald en verder uitgebouwd werden.

Opvallend is dus hoe vaak de inscripties ook een publiek evenement noemen waarin de uitwisseling tussen de twee steden op enige wijze aan bod kwam. Daarbij is belangrijk dat deze bijeenkomsten eigenlijk altijd gepaard gingen met rituele handelingen. Dat kan simpelweg een offer zijn ter gelegenheid van de uitwisseling, zoals in het voorbeeld van Kos, maar de mogelijkheden zijn divers. Afgevaardigden konden bijvoorbeeld toegang krijgen tot de volksvergadering, die gewoonlijk eveneens werd voorafgegaan door een offer.⁵ Een erekrans voor een andere stad of één van haar burgers werd vaak omgeroepen in een speciaal daarvoor bedoelde ceremonie tijdens de Dionysia, of een ander belangrijk festival.⁶ Ook konden afspraken over een nauwe verbintenis tussen twee steden bezegeld worden met een publieke eed, die op de goden werd gezworen – soms zelfs in enorme ceremonies waarbij alle burgers betrokken waren.⁷ Elk van de genoemde evenementen

kon gepaard gaan met offers of religieuze processies; ook was er vaak dans en zang, of er werden oraties gehouden over de (mythische of historische) achtergrond van de relatie.⁸ Er is bij al deze gelegenheden dus sprake van een mengeling van rite, spektakel en diplomatieke uiteenzettingen.

Dergelijke rituele bijeenkomsten brengen niet alleen kennis over van zaken die voor de stadbewoners belangrijk zijn, maar scheppen ook een gevoel van onderlinge verbondenheid. Verschillende aspecten dragen daaraan bij. Stedelijke rituelen waren, door hun religieuze en sociale karakter, voor de toeschouwers vaak emotionele gebeurtenissen. De deelnemers waren bovendien op zo'n manier bijeen dat ze elkaar konden zien en aankijken, bijvoorbeeld in de halfronde cirkel van het theater. Zo was het voor alle aanwezigen duidelijk dat zij deze krachtige ervaring deelden met hun naasten. Ook de informatie die tijdens het evenement naar voren kwam, werd zo ervaren als gemeengoed. Daarnaast maakte het steeds terugkerende karakter van dit soort evenementen het ritueel voor alle aanwezigen een bekende handeling. Dit garandeerde de overdracht van kennis over de gepresenteerde feiten en sprak een hecht gemeenschapsgevoel aan.⁹ Dat dergelijke processen belangrijk waren voor cohesie in de polis op zich, mag dus duidelijk zijn. Maar wat hebben zulke rituelen te maken met de verbondenheid van poleis onderling?

Spiegelingen

Veel van de Hellenistische inscripties die interstedelijke relaties beschrijven, verwijzen net als de tekst uit de inleiding naar een ritueel in *beide* betrokken steden. De in de inleiding geciteerde tekst laat goed zien hoe dit kan werken.

Kos bracht het offer van de stier met de gouden hoorns op de Pythische spelen in Delphi in het jaar 279/8 v.Chr. Dit ter ere van het einde

van een Keltische invasie, die een groot deel van de Griekse wereld al een aantal jaren in een angstgreep hield. De Kelten hadden bijna het panhelleense heiligdom Delphi ingenomen, maar waren dat jaar verslagen door verenigde troepen van de Grieken van het vasteland.¹⁰ Het offer dat de gezanten van Kos brachten om dit te vieren, moest in het teken staan van de herwonnen veiligheid van alle Grieken. Zo konden vertegenwoordigers uit de gehele Griekse wereld, die bijeen waren op de Pythia, er getuige van zijn hoe betrokken Kos zich bij deze gemeenschap van steden voelde – ook zonder dat de stad zelf had geholpen bij de strijd tegen de Kelten.

Daarnaast is er sprake van een ritueel op het eiland Kos zelf, dat waarschijnlijk ongeveer gelijktijdig plaatsvond met dat op de Pythia.¹¹ Ook op Kos werd er een offer ingericht, en de dag waarop het plaatsvond moest heiligverklaard worden. De stadbewoners droegen dan bladerkransen – net als de festivalbezoekers in Delphi! Er was bovendien een heraut die de stedelingen eraan herinnerde dat het offer te maken had met de overwinning over de Kelten, waardoor alle Grieken nu weer in veiligheid leefden. Doordat de audiovisuele elementen van de ceremonie op Kos de festivalbijeenkomst in Delphi reflecteren, treedt er een effect van spiegeling op. Het is bijna alsof alle bewoners van Kos een live uitzending van de ceremonie bij de Pythia bijwonen. Door thuis een soortgelijk evenement bij te wonen, voelen zij zich dus niet alleen verbonden met elkaar maar met de Griekse wereld als geheel.

In Steen Geschreven

En wat voor rol spelen inscripties dan in dit proces? Het in steen houwen van een volksbesluit heeft verschillende functies. Zo beginnen veel van de publieke inscripties die we over hebben met de aanhef *theoi*, ‘goden’, of *agathēi tuchēi*, dat te vertalen is als ‘onder

goede lotsbeschikking’. Dit suggereert dat de teksten een zekere votieve functie hadden en in ieder geval voor een deel ook voor het oog van de goden werden neergezet.¹² Ook het feit dat we zulke teksten vaak in het belangrijkste heiligdom van de stad vinden, soms met honderden tegelijk, lijkt te betekenen dat de in deze teksten vereeuwigde besluiten daar een soort goddelijke bekrachtiging moesten verkrijgen. In de teksten zelf staat vaak echter ook dat ze op de *epiphanestatos topos*, de meest opvallende plaats, moesten staan. De publicatie op steen heeft dus ook iets met zichtbaarheid te maken. Soms komen zulke inscripties dan ook op andere prestigieuze en zichtbare plaatsen in de stad terecht, zoals de *agora*. Al met al hebben de teksten in ieder geval een duidelijke publieke functie. Iedereen die in de stad woont, zal de tekst met enige regelmaat tegenkomen, en het is de bedoeling dat men zich dan weer herinnert wat daarin is opgetekend. En, niet onbelangrijk: de tekst herinnert aan de belevenis van de rituelen die daarmee gemoeid waren. Het in steen vereeuwigen van zo’n tekst verankert het gecreëerde gemeenschapsgevoel dus als het ware in de architectuur van de stad.

Hoe dit op interstedelijk niveau werkt, wordt duidelijker wanneer blijkt dat veel van de teksten die over relaties tussen poleis gaan, ook in beide steden moesten worden gemonumentaliseerd. Een decreet uit de Klein-Aziatische stad Iasos, gevonden in Priëne, is een goed voorbeeld hiervan. Volgens goed Hellenistisch gebruik had Iasos de nabije stad Priëne gevraagd om rechters te leveren, omdat Iasos het moeilijk had om intern onafhankelijke rechtspraak te regelen voor conflicten tussen burgers. De Priëense rechters en hun secretaris deden hun werk goed, en daarom besloot Iasos zowel de rechters als de stad Priëne als geheel te eren. De erekransen werden in Iasos op de gebruikelijke manier uitgelooft, waarschijnlijk tijdens de Dionysia

aldaar. Aan het einde van het decreet lezen we dan het volgende over de verdere publicatie van de eerbewijzen:

Dat er gezanten verkozen moeten worden, die, wanneer zij zijn aangekomen in Priëne, het decreet zullen afgeven; ze zullen hen verzoeken, dezelfde vriendelijke houding te bewaren tegenover onze *demoi*; en ze zullen er ook om vragen, dat de kransen omgeroepen worden in het theater bij de volgende Dionysia, en dat het decreet opgetekend wordt in het heiligdom, op de plek die hen goeddunkt, zodat voor iedereen duidelijk is dat het volk van de Iasiërs (het gewoon is om) goede steden, zowel als goede mannen, te eren; en dat het decreet ook bij ons moet worden opgeschreven in het heiligdom van Artemis (...) ¹³

IK.Priene 108 rr.30-37 (vertaling auteur).

Het eredecreet wordt niet alleen in Iasos, maar ook in Priëne op een *stèle* in een heiligdom neergezet. Net als bij de rituelen (in dit geval het omroepen van de kransen tijdens festivals) is er dus ook hier sprake van spiegeling. Deze inscripties leggen het gevoel van verbondenheid dat werd opgeroepen in gespiegelde rituelen dus niet alleen vast voor het nageslacht: ze zijn er een rechtstreekse fysieke representatie van. Wie naar het monument kijkt, herinnert zich ook direct de kopie in de andere stad. Ook hier wordt er dus de suggestie gecreëerd van het op twee plekken tegelijk zijn. Zo konden inscripties het gevoel van verbondenheid tussen steden, opgeroepen in de gespiegelde rituelen, werkelijk tastbaar maken in de stedelijke omgeving.

Conclusie

Deze publicatieprocessen, via rituelen en inscripties, hielpen dus om een gevoel van innige en bestendige verbintenis tussen steden

te scheppen. Belangrijke aspecten zijn de vorm die deze rituelen aannemen, en de plaatsen waarop de inscripties gepubliceerd werden. Maar het meest opvallende is het spiegelen van zowel rituelen als inscripties tussen steden. Je zou haast kunnen zeggen dat er sprake lijkt te zijn van een tijdelijk synchroniseren van tijd en ruimte. Op het moment dat je naar zo'n ritueel of inscriptie keek, was het misschien zelfs wel even net alsof je ook tegelijkertijd op die andere plek was. Door de werking van ritueel en inscriptie aan elkaar te koppelen wordt in ieder geval gedeeltelijk duidelijk hoe Griekse steden het klaarspeelden om, ook onder de koninkrijken van de diadochen, soms zeer nauwe contacten met elkaar te onderhouden. Daardoor leren we uiteindelijk meer over gemeenschapsvorming op grote schaal in de Hellenistische wereld, en over de rol van inscripties en rituelen als communicatiemediën.

Sjoukje M. Kampborst studeerde GLTC en Classical, Medieval and Renaissance Studies in Groningen en werkte nu aan dezelfde universiteit als promovenda aan haar proefschrift over de rol van inscripties in Hellenistische interstedelijke relaties. Haar promotieonderzoek wordt gefinancierd door het NWO binnen het Duurzame Geesteswetenschappenprogramma.

¹ Zie het huidige NWO-project *Connecting the Greeks: multi-scalar festivals in the Hellenistic world* van Onno van Nijf en Christina Williamson, geïntroduceerd in Onno M. van Nijf, Christina Williamson et al., 'Connecting the Greeks: Festival Networks in the Hellenistic World', in: Christian Mann, Sofie Remijns en Sebastian Scharff (red.), *Athletics in the Hellenistic World* (Stuttgart, 2016) 43-71; en bijvoorbeeld Robert Parker, 'New "Panhellenic" Festivals in Hellenistic Greece', in: Renate Schleiser en Ulrike Zellmann (red.), *Mobility and Travel in the Mediterranean from Antiquity to the Middle Ages* (Münster, 2004) 9-22. Een goed recent boek over de uitwisselingen naar aanleiding van festivals is van Ian Rutherford, *State Pilgrims and Sacred Observers in Ancient Greece. A Study of Theoria and Theoroi* (Cambridge, 2013).

² De Griekse tekst is in te zien op IG Online: <http://>

telota.bbaw.de/ig/IG%20XII%204,%201,%2068 (geraadpleegd op 1 juni 2019).

³ Zie o.a. Hatto H. Schmitt, *Die Verträge der griechisch-römischen Welt von 338 bis 200 v.Chr.* (München, 1969); Kent J. Rigsby, *Asyilia. Territorial inviolability in the Hellenistic World* (Berkeley CA, 1996); Sheila L. Ager, *Interstate Arbitrations in the Greek World, 337-90 B.C.* (Los Angeles CA, 1996); William Mack, *Proxeny and Polis. International Networks in the Ancient Greek World* (Oxford, 2013) met online database <http://proxenies.csad.ox.ac.uk/places/home> (geraadpleegd op 1 juni 2019).

⁴ Bijvoorbeeld Christopher P. Jones, *Kinship Diplomacy in the Ancient World* (Cambridge, 1999); Olivier Curty, *Les parentés légendaires entre cités grecques* (Genève, 1995); Édouard Will, 'Syngeneia, Oikeiotès, Philia', *Revue de philologie, de littérature e d'histoire anciennes* 69:2 (1995) 299-235.

⁵ Christopher Carey, *Democracy in Classical Athens* (Londen, 2017) over de Atheense *ekklesia*. De volksvergaderingen in de meeste Hellenistische poleis zullen volgens dit model hebben plaatsgevonden.

⁶ Een beschrijving van dit evenement in de polis Athene is te vinden in Simon Goldhill, 'The Great Dionysia and Civic Ideology', *The Journal of Hellenic Studies* 107 (1987) 62-66; uit inscripties weten we dat elke stad een festival had met zo'n krans-aankondiging.

⁷ Zie o.a. Sarah Bolmarcich, 'Oaths in Greek International Relations' in: Alan Sommerstein en Judith Fletcher (red.), *Horkos. The Oath in Greek Society* (Bristol, 2007) 26-38. Goede voorbeelden zijn IG XII 4.1.152, een *homopoliteia* verdrag tussen Kos en het nabije eiland Kalymna uit ca. 208 v.Chr., en *I.Magnesia am Sipylos* 1 (= *I.Smyrna* 573II+II2 = Schmitt, *Staatsverträge* III 492.II), een *sympoliteia* verdrag tussen Smyrna en Magnesia aan de Sipylos uit ca. 242 v.Chr.

⁸ Chaniotis, 'Als die Diplomaten noch tanzten und sangen: Zu zwei Dekreten kretischer Städte in Mylasa', *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 71 (1988) 154-156; Lene Rubinstein, 'Spoken Words, Written Submissions, and Diplomatic Conventions: The Importance and Impact of Oral Performance in Hellenistic Inter-polis Relations', in: Chrystos Kremmydas en Kathryn Tempes (red.), *Hellenistic Oratory. Continuity & Change* (Oxford, 2013) 45-66.

⁹ Christina Williamson, 'As God is my Witness. Civic Oaths in Ritual Space as a Means towards Rational Cooperation in the Hellenistic Polis' in: Robert Alston, Onno M. van Nijf en Christina Williamson (red.), *Cults, Creeds and Identities in the Greek City after the Classical*

Age (Leuven, 2013) 119-174; Josiah Ober, *Democracy and Knowledge. Innovation and Learning in Classical Athens* (Princeton, 2008) 168-205; en Michael Chwe, *Rational Ritual: Culture, Coordination, and Common Knowledge* (Princeton, 2001) behandelen rituele handelingen als hulpmiddel voor rationele samenwerking. Hetzelfde mechanisme bevordert een gemeenschapsgevoel. Zie over de emotionele beleving van rituelen Angelos Chaniotis, 'Rituals between Norms and Emotions: Rituals as Shared Experience and Memory' in: Eftychia Stavrianopoulou (red.), *Ritual and Communication in the Graeco-Roman World* (Luik, 2006) 211-238, met name 226-230.

¹⁰ De toonaangevende publicatie over deze gebeurtenissen is nog steeds Georges Nachtergaele, *Les Galates en Grèce et les Sôteria de Delphes. Recherches d'histoire et d'épigraphie hellénistiques* (Brussel, 1977).

¹¹ Verderop in de inscriptie staat dat het offer op Kos moest gebeuren in de maand Panamos, die correspondeert met de maand waarin de Pythia plaatsvonden, zie het commentaar op deze tekst in IG en Nachtergaele, *Les Galates*, 295.

¹² Zie bijvoorbeeld Robert Osborne, 'Inscribing Performance' in: Simon Goldhill en Robert Osborne (red.), *Performance culture and Athenian Democracy* (Cambridge, 1999) 341-358, met name 346-7; Peter Liddel, 'The Places of Publication of Athenian State Decrees from the 5th Century BC to the 3rd Century AD' in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 143 (2003) 79-93, met name 80-1.

¹³ De Griekse tekst is in te zien via de Packard Humanities Institute (PHI) database: <https://epigraphy.packhum.org/text/252888> (geraadpleegd op 1 juni 2019).